

تحلیل عناصر ناتورالیستی در رمان سفر شب از بهمن شعله‌ور

عبدالله حسن‌زاده میرعلی*

دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سمنان، سمنان، ایران

آرتمیز صیادچمنی**

کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سمنان، سمنان، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۴/۰۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۷/۰۱)

چکیده

مکتب ادبی ناتورالیسم در اواخر قرن نوزدهم با تلاش امیل زولا در فرانسه پایگذاری شد. این مکتب رفتار و افکار انسان را برخاسته از امیال طبیعی و غرایز درونی می‌داند و بر جنبه‌های توارث، محیط، لحظه و مشاهده زندگی انسان به دور از آرمان‌گرایی تأکید می‌ورزد. ناتورالیسم از راه ترجمه وارد ادبیات ایران شد و برخی از نویسندگان معاصر ایرانی، از جمله بهمن شعله‌ور را تحت تأثیر خود قرار داد. در این مقاله، رمان سفر شب از شعله‌ور به شیوه تحلیلی-توصیفی از منظر مکتب ناتورالیسم ادبی بررسی شده است و نتیجه به دست آمده، از تجلی شانزده مؤلفه ناتورالیسم در این اثر حکایت می‌کند. مؤلفه‌های توصیف دقیق و شرح جزئیات، ضدیت با قراردادهای اخلاقی و مذهبی، زشت‌نگاری، عنوان بی‌پرده مسائل جنسی، شکست حرمت کلمات و مفاهیم، تأثیر محیط، زبان محاوره، احساس یأس و پوچی، پرداختن به طبقه فرودست، و نفی اراده و اختیار از پر تکرارترین مؤلفه‌های رمان سفر شب هستند. دلایلی مانند سبک نویسنده و فضای سیاسی و اجتماعی حاکم بر دهه ۳۰ و ۴۰ از علل اساسی بسامد این مؤلفه‌ها به شمار می‌رود.

واژگان کلیدی: مکتب ادبی، ناتورالیسم، رمان، سفر شب، بهمن شعله‌ور.

* E-mail: a.hasanzadeh@semnan.ac.ir (نویسنده مسئول)

** E-mail: artmiz.sayadchamani@gmail.com

مقدمه

مکتب ادبی (Literary School)، «مجموعه نظریه‌ها و خصوصیت‌هایی است که در اوضاع و احوال فرهنگی، اجتماعی و سیاسی دوره‌ای، در ادبیات یک یا چند کشور به وجود می‌آید. این خصوصیت‌ها و ویژگی‌ها معمولاً در آثار گروهی از نویسندگان و شاعران مشترک هستند و باعث تمایز آثار آن‌ها از آثار دیگر نویسندگان و شاعران می‌شوند» (میرصادقی، ۱۳۷۷: ۴۴۳). گاهی یک مکتب ادبی جنبشی را به وجود می‌آورد که تأثیر آن در چند کشور گسترش می‌یابد (Cuddon, 2013: 638). ویژگی‌های هر مکتب معمولاً در آثار ادبی به تدریج آشکار می‌شود. بنابراین، ظهور هیچ یک از مکتب‌ها، ناگهانی و بی‌مقدمه نیست و «اغلب نشانه‌هایی از هر یک را در آثار ادبی دوره ماقبل آن می‌توان یافت که رفته‌رفته بر اثر اوضاع، احوال و جوئی که در آن امکان رشد داشته، پرورش یافته‌است و خصایص و ویژگی‌های آن برجسته‌تر و نمایان‌تر شده‌است» (میرصادقی، ۱۳۷۷: ۴۴۳). معمولاً مکاتب ادبی با جریانات فکری و فلسفی عصر خود هماهنگ، و منعکس‌کننده روح زمانه خود هستند. اما در باب ناتورالیسم باید گفت یک «مکتب ادبی است که در اواخر قرن نوزدهم در اروپا پدید آمد. بنیانگذار این مکتب ادبی، امیل زولا نویسنده معروف فرانسوی بود» (داد، ۱۳۷۵: ۲۸۱). فلسفه ناتورالیسم معتقد به قدرت محض طبیعت است و طبیعت را محکوم نظم و قدرت بالاتری نمی‌شناسد (ر.ک؛ خدایار، ۱۳۶۷: ۲۱۷). نویسندگان این مکتب بر اساس همین فلسفه مدعی هستند که طبیعت، حوادث و رویدادهای زندگی را تنها با تبیین عوامل علی طبیعی می‌توانیم بشناسیم و در آثار منعکس کنیم و علل فراطبیعی هیچ ارزش تبیین‌کننده‌ای ندارند.

ناتورالیسم ادبی شکل توسعه یافته واقع‌گرایی است و مانند بسیاری از مکاتب ادبی تحت شرایط اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و تاریخی خاصی به وجود آمده‌است و تفکرات فلسفی عصر خود را در آثارش منعکس می‌کند. در قرن نوزدهم، چهره کلی اروپای غربی و آمریکای شمالی بر اثر انقلاب صنعتی دگرگون شد که حاصل آن از یک سو، پیشرفت‌های اقتصادی و از سوی دیگر، بینوایی توده مردم بود. این آثار مفید و مضر انقلاب صنعتی، بستر مناسبی را برای خلق آثار نویسندگان مکتب ناتورالیسم به وجود آورد (Cuddon, 2013: 462).

در ادبیات، ناتورالیسم به معنای توضیح و تشریح اوضاع کلی انسان - شخصیت در رمان - در بستر شرایط جبری زمان و مکان (محیط) و بر پایه وراثت است (ر.ک؛ ثروت، ۱۳۹۰: ۱۵۰)؛ به عبارت دیگر، «رمان ناتورالیستی، رمانی است که می‌کوشد این نظر تازه درباره انسان را که او موجودی متعین از وارثت، محیط و فشارهای لحظه است، با حداکثر عینی‌گرایی علمی به نمایش بگذارد» (فورست و اسکرین، ۱۳۸۸: ۱۵۰). در ناتورالیسم، «چرایی» مطرح است و نویسنده می‌خواهد مثلاً چرایی فحشا یا اعتیاد قهرمان را با توجه به وراثت و محیط بیان کند. ناتورالیسم زولا نوعی زیباشناختی وفادارانه و بی‌گذشت به حقیقت است و دادن ضرورت ادبی به فلسفه تحقیقی (پوزیتیویسم)^۱ و بالأخره، نوعی انتقال روش‌های تاریخ طبیعی به رمان است (ر.ک؛ سیدحسینی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۳۹۴).

پیشینه و اهداف پژوهش

تا آنجا که نگارندگان جستجو کرده‌اند، تاکنون پژوهش مستقلی درباره تحلیل عناصر ناتورالیستی بر رمان سفر شب از بهمن شعله‌ور انجام نشده است. محمد حقوقی در کتاب *مروری بر تاریخ و ادبیات امروز ایران از سفر شب* به عنوان «رمان مغشوش و عجولانه و جسارت‌آمیز» (حقوقی، ۱۳۷۷: ۵۴) یاد می‌کند و از آن سریع می‌گذرد و میرعابدینی نیز در جلد اول کتاب *صد سال داستان‌نویسی* اشاره می‌کند که «سفر شب فضایی آشفته دارد و فصل‌های دوازده‌گانه‌اش رابطه محکمی با هم ندارند؛ گویی هر فصل، داستان کوتاهی است با نظر گاه و سبک نویسنده‌گی متفاوت از فصل‌های پیش و پس از خود. در واقع، فضای اثر یادآور سال‌های قبل از ۱۳۴۰ است» (میرعابدینی، ۱۳۸۰: ۶۳۹). وی بعد از این تحلیل، خلاصه‌ای از فصول دوازده‌گانه رمان را ارائه می‌دهد، اما از اندیشه‌های مکتبی که بر این اثر سایه افکنده است، صحبتی نمی‌کند.

با اینکه مؤلفه‌های ناتورالیسم به صورت گسترده در رمان سفر شب منعکس شده، اما تاکنون مورد توجه محققان قرار نگرفته است. یکی از دلایل احتمالی این کم‌توجهی می‌تواند ممنوع شدن این اثر بلافاصله پس از انتشار آن در دوران پهلوی باشد که این امر دسترسی پژوهشگران را به کتاب سفر شب بسیار دشوار ساخت. دلیل دیگری که می‌توان به آن اشاره کرد، ناشناخته بودن خود شعله‌ور به عنوان نویسنده ناتورالیستی است.

از اهداف مهم این تحقیق می‌توان به این موارد اشاره کرد: ۱- فهم بهتر مکتب ادبی ناتورالیسم. ۲- تشخیص مؤلفه‌های ناتورالیستی در رمان سفر شب. ۳- معرفی بهمن شعله‌ور به عنوان یکی از نویسندگان ناتورالیستی ایران.

۱. ناتورالیسم در ایران

ناتورالیسم از طریق ترجمه‌هایی که از صدر مشروطه در حوزه ادبیات داستانی ایران صورت گرفت، وارد حیطه داستان نویسی فارسی شد، اما تأثیر این مکتب را بر ادبیات داستانی و نویسندگان ایران به طور جدی از دهه ۲۰ می‌توان مشاهده کرد. نویسندگانی مانند، صادق هدایت، صادق چوبک و... آثاری منطبق با اصول این مکتب به رشته تحریر درآورده‌اند و آن را به یکی از مهم‌ترین مکاتب ادبی در ایران تبدیل کرده‌اند. در ادامه راه آن‌ها، بهمن شعله‌ور در دهه ۴۰، رمان سفر شب را نوشت و در طرح آن از بسیاری از ویژگی‌های ناتورالیسم، مانند «تأثیر محیط»، «زشت‌نگاری»، «نفی اراده و اختیار» و «احساس یأس و پوچی» بهره‌جسته است. رمان او صرفاً تقلیدی از مکتب ناتورالیسم نیست، بلکه او اصول این مکتب را بر اساس خصوصیات سبک نویسندگی خود به کار برده است. در واقع، پیرنگ داستان، شخصیت پردازی، و نوع فرهنگ حاکم بر جامعه موجب شده برخی از عناصر ناتورالیستی در اثر حضور فعالی داشته باشند.

۲. خلاصه رمان سفر شب

در آثار شاعران و نویسندگان دهه ۲۰، شاهد شور و هیجانی هستیم که از آزادی بیان، فضای باز سیاسی و فقدان حکومت قوی و مستبد نشأت می‌گیرد. اما از دهه ۳۰ تا اواسط دهه ۴۰، این شور و هیجان به دلیل سرخوردگی ناشی از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و استبداد و اختناق حاکم بر جامعه، به یأس، پوچی و سردرگمی در ادبیات ایران بدل می‌شود. بهمن شعله‌ور رمان سفر شب و ظهور حضرت را که بیشتر به نام سفر شب شناخته شده است، در همین سال‌ها، یعنی از ۱۳۳۶ تا ۱۳۴۶ نوشت. رمان سفر شب بی‌آنکه مسیر خود را در این پوچی گم کند، جامعه آشفته، کثیف و خسته و نیز بی‌مبالاتی‌های افراد و گم‌گشتگی‌های آنان را تشریح می‌کند، به گونه‌ای که «بر سفر شب، تأثیر خشم و هیاهوی فاکتور (از نظر صنعت) و ناطور دشت سالینجر (از نظر مضمون) آشکار است» (میرعابدینی، ۱۳۸۰، ج ۱: ۱).

۶۴۰). شعله‌ور در این اثر زندگی‌نامه‌ای، چشم‌انداز اجتماعی و سلوک جوانی در سال‌های پس از ۳۲ را به تصویر می‌کشد که آغاز رهایی روحی از ناکامی‌های سیاسی است و روشن‌فکر از کسوت نزار و درمانده‌اش درآمده، کوهنورد، مشت‌زن و رفیق لات‌هاست! (ر.ک؛ سپانلو، ۱۳۶۹: ۱۷۳).

این رمان در دوازده فصل نوشته شده‌است و شخصیت اصلی آن، هومر، پسر آقای پولادین است. در ابتدای رمان، او و دوستانش به خیابان گردی شبانه مشغول هستند. عبور آنان از کنار کافه‌ها و دیدن مناظر زنده، چشم‌انداز تازه‌ای از زندگی شبانه تهران پیش چشم خواننده می‌نهد. رمان ادامه می‌یابد و در فصل سوم و چهارم، تصویری از زندگی رو به زوال پدر هومر (آقای پولادین) ارائه می‌شود. در واقع، راوی به نوعی آینده هومر را پیشگویی می‌کند. در این فصول، هومر و پدرش دائم با هم درگیر می‌شوند؛ زیرا مسیری که هومر می‌پیماید و آمالی که دارد، برخلاف خواسته آقای پولادین است. در فصل پنجم، نویسنده از اوضاع نابسامان روحی هومر و ترس‌های مستولی بر او سخن می‌گوید و هوشمندانه زندگی پر تنش او را زیر نظر می‌گیرد. داستان با همین روند ادامه می‌یابد تا اینکه شخصیت جدیدی به نام «اکبر شیراز» در فصل هشتم وارد داستان می‌شود و نقطه عطفی در داستان ایجاد می‌کند. نویسنده از طریق توصیف، طرز بیان خاص و نیز گفتگوی درونی، شخصیت لات‌منش اکبر شیراز را برجسته‌تر می‌کند، به گونه‌ای که وقتی او - ضمن اشتباهی - اعدام می‌شود، خواننده نیز به همراه هومر متأثر و مغموم می‌گردد. این غم از خاطر هومر زدوده نمی‌شود، بلکه در فصل یازدهم به همراه مشکلات دوران دانشجویی و خودکشی دوستش به اوج می‌رسد و فضای هذیان‌آلود فصل دوازدهم را رقم می‌زند. سرانجام، هومر که اندیشه‌های متعالی در سر دارد، در مقابل تأثیر محیط، جبر محتوم و شرایط نامساعد، خود را به دیوانگی زده، همه چیز را به مسخرگی برگذار می‌کند.

شعله‌ور در این رمان می‌کوشد تا به دور از هر گونه ایده‌آل‌گرایی به تشریح زشتی‌ها و پلشتی‌ها بپردازد. عناصر داستانی این اثر، مانند توصیف مکان و فضا، شخصیت‌پردازی و نحوه روایت داستان به ظهور ویژگی‌های ناتورالیستی کمک شایانی می‌کند.

۳. ویژگی‌های ناتورالیستی در رمان سفر شب

۳-۱. توجه به علم فیزیولوژی

ناتورالیست‌ها معتقد بودند که برای پی بردن به مشخصات روحی و اخلاقی یک شخصیت، لازم نیست مستقیماً به بیان ویژگی‌های روحی او پردازیم، بلکه آن‌ها سعی می‌کردند با ارائه مشخصاتی از وضعیت مزاجی شخصیت‌های داستان، نتیجه‌گیری درباره تشخیص حالات روحی و یا خصوصیات اخلاقی قهرمان را به عهده خواننده بگذارند؛ زیرا در وهله اول، رمان‌نویس را یک آزمایشگر تجربی می‌دانستند که می‌خواهد با فرموله کردن یک سلسله قوانین و تطبیق آن بر ذهن و روح شخصیت‌های داستان، به نتایج مورد نظر خود دست یابد (ر.ک؛ سید حسینی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۴۲۲). شعله‌ور با توصیف حالات فیزیولوژیکی شخصیت‌ها می‌کوشد آن‌ها را پویاتر جلوه دهد. البته این امر به آن معنا نیست که او در به کارگیری این مؤلفه زیاده‌روی می‌کند، بلکه به جای ذکر مستقیم صفات و ویژگی‌های افراد و توصیف جزئیات ظاهری چهره، قد و قامت شخصیت‌ها، ترجیح می‌دهد آن‌ها را با خصوصیات فیزیولوژیکی و خلقی ایشان معرفی کند.

۳-۲. زشت‌نگاری

برخلاف رمانتیک‌ها که معتقد بودند باید فقط زیبایی‌ها را بیان کرد، ناتورالیست‌ها عقیده دارند که حقیقت - چه زیبا، چه زشت - باید بیان و یا به تصویر کشیده شود (ر.ک؛ ولک، ۱۳۷۸: ۳۰). در واقع، پیروان ناتورالیسم برای توجیه پایبندی خود به وظایف واقعی، زشت‌نگاری را عین واقعیت‌گرایی می‌دانستند (ر.ک؛ قاسم‌زاده، ۱۳۸۹: ۵۴). طرح و مضمون رمان سفر شب که در حقیقت، منعکس‌کننده اوضاع حاکم بر جامعه دهه ۳۰ و ۴۰ است، موجب شده تا سراسر کتاب پر از نمونه‌های زشت‌نگاری ناتورالیستی باشد. راوی در فصل اول، عیاشی شبانه پنج جوان را روایت می‌کند. گفتگوهایی که در این قسمت آمده، منعکس‌کننده واقعیت‌های کثیف جامعه است. نویسنده در توصیف مکان‌های بدنام، حصار سانسور را می‌شکند تا بی‌پرده زشتی‌ها و پلشتی‌های این محله‌ها را توصیف کند. ذکر مواردی از این قبیل، دست به دست هم داده تا ویژگی «زشت‌نگاری» در رمان سفر شب برجسته‌تر شود.

همچنین، شعله‌ور صحنه‌هایی را در رمان خود توصیف می‌کند که کوششی برای واقعی جلوه دادن صحنه‌ها، حالات و شخصیت‌هاست؛ یعنی او در توصیف واقعیت‌ها گزینشی عمل نمی‌کند و فقط به واقعیت‌های پسندیده نمی‌پردازد، بلکه به خُلق و خواها و عاداتی اشاره می‌کند که نکوهیده است؛ مانند: «هیچ وقت یادش نیست سیفونو بزنه! می‌ذاره بوی گند خونه رو پُر کنه!...» (شعله‌ور، ۲۰۰۹م، الف: ۷۵).

۳-۳. ضدیت با قراردادهای اخلاقی و باورهای مذهبی

ناتورالیسم به صورت قیامی علیه پیش‌داوری‌ها و قراردادهای اخلاقی و مذهبی پا به میدان می‌گذارد. سانسوری را که جامعه بر بخشی از مظاهر طبیعت و زندگی اعمال کرده‌است، درهم می‌شکند. از چیزهایی سخن می‌گوید و مناظری را تشریح می‌کند که تا آن روز در آثار ادبی راه پیدا نکرده بود (ر.ک؛ فورست و اسکرین، ۱۳۸۸: ۲۳). ویژگی ضدیت با قراردادهای اخلاقی در این اثر چنان بسامد بالایی دارد که برای یافتن نمونه‌ای از آن، خواندن چند صفحه از رمان کفایت می‌کند؛ مثلاً سراسر فصل اول شرح خوش‌گذرانی‌های شخصیت‌های داستان است. این صحنه‌ها بارها و بارها در رمان توصیف شده که همه ضدعرف جامعه است و صبغه ناتورالیستی دارد.

رمان‌نویس در مکتب ناتورالیسم، ارتباط اثر خود را با امور معنوی و در نتیجه، خدا قطع می‌کند که این امر در رمان سفر شب نیز کاملاً مشهود است و شعله‌ور آن را به گونه‌ای خلق کرده که عملاً با عالم مذهبی و غیرمادّی ارتباطی نداشته باشد؛ برای مثال، او شخصیت آقای پولادین را به گونه‌ای می‌پرورد که بدون هیچ شرمی آشکارا علیه برخی از سُنن دیرینه و اعتقادات مذهبی به پا خیزد. او با بی‌احترامی نسبت به این سُنن و اعتقادات بنیادین، چارچوبشان را زیر سؤال می‌برد و حرمت آن‌ها را می‌شکند:

«بدون هیچ ناراحتی وجدان، داده بود پدرش را در یک ملافه رختخواب پیچیده بودند و پولی به مرده‌شور داده بود که او را بدون تشییع جنازه‌ای چیزی، یا حتی بدون آنکه مجلس ختمی برایش برپا کنند، در مسگر آباد یا هر جای دیگری که مرده‌شور مناسب می‌دید، چال کنند!» (همان: ۵۷).

۴-۴. شکستن حرمت کلمات و مفاهیم

یکی از خدمت‌هایی که مکتب ناتورالیسم به ادبیات کرد، شکستن حرمت کاذب کلمات و مفاهیم بود. نویسندگان ناتورالیست از این قاعده پیروی کردند و کلمه‌هایی را که نویسندگان پیش از ایشان، از آوردن آن‌ها ابا و کراهت داشتند، در داستان‌هایشان به کار گرفتند و مناظر و صحنه‌هایی را که نویسندگان به‌اختصار از کنار آن‌ها گذشته، یا به کلی از داستان‌هایشان حذف کرده بودند، با جسارت تحسین برانگیزی در آثار خود به نمایش گذاشتند (ر.ک؛ میرصادقی، ۱۳۸۲: ۹۸).

شعله‌ور به مثابه یک نویسنده ناتورالیستی عمل کرده، فحش و مفاهیم زشت و زننده را از نثرش نمی‌زداید تا یک نوشته منزّه به خواننده خود تحویل دهد. او بیشتر شخصیت‌های رمانش را از میان جوانان شب‌زنده‌دار، لات‌ها و داش‌مشتی‌ها برگزیده است. بنابراین، ورود انواع فحش رکیک به رمان سفر شب دور از انتظار نیست. شعله‌ور در بخش‌هایی که عیش و نوش جوانان را توصیف می‌کند، یا فصولی که مربوط به اکبرشیراز است، بارها از این مؤلفه استفاده کرده است و قلم او به اقتضای شخصیت پردازی، عفت خود را از دست داده است؛ برای مثال، خواننده از همان ابتدای رمان، در صفحات ۴ و ۵ با کلمات، جملات و اصطلاحاتی مواجه می‌شود که همگی آن‌ها ارزش اخلاقی کلام را درهم می‌کوبد و با برجسته کردن مؤلفه ناتورالیستی «شکستن حرمت کلمات و مفاهیم»، رمان سفر شب را به سمت یک اثر ناتورالیستی سوق می‌دهد. نمونه‌هایی از این مؤلفه را می‌توان در فصل اول (صفحات ۱۰، ۱۵ و ۱۷) و فصل دوم (صفحه ۵۰) مشاهده نمود.

۴-۵. پرداختن به طبقه فرودست جامعه

ناتورالیست‌ها بسیار بیشتر از گذشتگان خود به موضوع فقر، محرومیت و نکبت پرداختند (ر.ک؛ فورست و اسکرین، ۱۳۸۸: ۵۸). آثار ناتورالیستی از لحاظ موضوع، چه در رمان و چه در درام، تصویرگر طبقات زحمت‌کش و «شعر تهیدستان» به شمار آمده است. در نگاهی کلی، شخصیت‌های رمان سفر شب را افراد متوسط به پایین جامعه تشکیل می‌دهند و بعضی از آن‌ها مانند آقای پولادین، موقعیت اقتصادی و اجتماعی متوسطی دارند و برخی هم مانند پدر رضا با عیاشی خود خانواده‌اش را برای امرار معاش به دردسر می‌اندازد. «حسین دیپلمه» و «اکبرشیراز» هم از شوربختان این رمان محسوب

می‌شوند که از کودکی به جای درک راحتی و رفاه، طعم کار و سختی را چشیده‌اند. در ادامه، با ذکر مثال، تأثیری را که فقر بر شخصیت، زندگی و آینده افراد گذاشته، بررسی می‌کنیم.

اکبرشیراز یک بچه‌نجار بود که پدر و مادرش را در بچگی از دست داده بود. فکر سه تا خواهری که باید نان می‌داد و برایشان خانه و زندگی فراهم می‌کرد، روی وجدانش سنگینی کرده بود. برای اکبرشیراز زندگی حسین در ده و در شهر، بی‌پدری و دربه‌دری او و نیز خفت و خواری‌هایی که کشیده بود، یادآور زندگی خودش بود... (شعله‌ور، ۲۰۰۹م، الف: ۱۳۹).

اکبرشیراز از قشر رنج‌دیده‌ای است که از کودکی با فقر، محرومیت و نکبت روزگار گذرانده است و شعله‌ور در فصل هشتم، بخش‌هایی از زندگی پرمشقت او را روایت می‌کند. راوی رویکرد ناتورالیستی به فقر و تنگدستی اکبرشیراز دارد؛ زیرا اگر او در خانواده‌ای زندگی می‌کرد که نیازهای اولیه آن‌ها، مانند مسکن، خوراک و پوشاک تأمین بود، پس از مرگ پدرش برای گذران زندگی اینچنین مستأصل نمی‌شد و خواهرانش را از روی نداری و فقر به عمویش نمی‌سپرد. نشان دادن استیصال حاصل از فقر، و نتایج فقرزدگی، مانند روی آوردن اکبرشیراز به کارهایی چون قمار، شیتیل‌گیری و باج‌گیری نتیجه اجتناب‌ناپذیر شرایط اقتصادی خانوادگی اوست و رنگ ناتورالیستی به اثر می‌دهد.

۶-۳. نفی اراده و اختیار

ساده‌ترین توصیفی که از این مکتب می‌توان ارائه کرد، به کار بردن جبرگرایی در ادبیات، به‌ویژه در داستان‌نویسی است (ر.ک؛ میرصادقی، ۱۳۶۸: ۵۸۴). ناتورالیست‌ها آزادی را فقط برای اینکه یک احساس درونی و خودجوش است، انکار می‌کردند و «به اعتقاد آن‌ها، انسان‌ها بیشتر کنش‌پذیرند تا کنشگر. آدمی مسبب یا بانی رخدادها نیست، بلکه رویدادها بر او حادث می‌شوند. از دیدگاه ناتورالیست‌ها، اراده فردی اشخاص بیشتر مقهور جبر اقتصادی-اجتماعی و وراثت است» (پاینده، ۱۳۹۱، ج ۱: ۲۹۹-۳۰۰). جبر بر فضای کلی رمان سفر شب حاکم است و در محیط‌ها و موقعیت‌های مختلفی مانند خانه، رشته تحصیلی، دانشگاه، هنگام اعدام اکبرشیراز و... سایه افکنده است و همه افراد، از قبیل هومر، آقای پولادین، مادر هومر، اکبرشیراز و... مغلوبش می‌شوند. شعله‌ور در طول رمان

نشان می‌دهد که اگر شخصیتی به کار خوب یا بدی دست بزنند، این نتیجه اراده‌اش نیست، بلکه جبر و قوانین طبیعت او را به این کار وادار کرده‌است.

هومر، شخصیت اصلی داستان، مجبور است فضای پدرسالارانه خانه را تحمل کند. همچنین، تضاد خلق و خوی او با اندیشه‌ها و عقاید پدر، جبر را سنگین‌تر می‌کند. سرانجام، او اتافی برای خود کرایه کرده، از فضای خفقان‌آور خانه فرار می‌کند. تنها جایی که هومر موقتاً از سیطره جبر رهایی می‌یابد، همین یک مورد است. او تا پایان داستان موجودی بی‌اختیار باقی می‌ماند و از سر اجبار پدر، پزشکی می‌خواند. همچنین، علی‌رغم تلاش فراوان برای تیرئه اکبر شیراز، در پایان، تسلیم جبر قوانین، و نظاره‌گر اعدام او می‌شود. در ادامه، نمونه‌ای که بر جبر ناتورالیستی دلالت دارد، آورده شده‌است:

«سه ماه تمام به هر دری زد تا بلکه بتواند کاری بکند... هرچه لازم بود، پول خرج کردند. شهود شهادت دادند که اکبر آن شب از مستی سر پای خود بند نبود و نمی‌دانست چه کار می‌کند و تنها پس از تیر خوردن به پاسبان حمله کرده بود. آقای پولادین شخصاً به دادستان تهران و وزیر عدلیه که هر دو از دوستان قدیمش بودند، متوسل شد تا بلکه محکومیت حبس ابد برایش در نظر بگیرند، اما فایده‌ای نکرد» (شعله‌ور، ۲۰۰۹م، الف: ۱۵۰).

۷-۳. عنوان بی‌پرده مسائل جنسی به منزله تجربه مشروع

ادبیات ناتورالیستی، انتقاد تلخی از مبانی جامعه است. چون این جامعه - که شور صادقانه رمانتیسیم و روحانیت عمیق مذهبی را از دست داده‌است - می‌کوشد با چنگ و دندان، به نوعی اخلاق ایدئالیستی بچسبد و در برابر این سدشکنی‌ها از خود واکنشی نشان دهد (ر.ک؛ سید حسینی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۴۰۹). در آثار ناتورالیستی، با فارغ شدن از قراردادهای اجتماعی و با دید علمی پاره‌ای از مسائل، از جمله عشق، برای نخستین بار به صورت خواست جسمانی و جنسیت به عنوان یک تجربه مشروع در آثارشان مطرح می‌شود.

شعله‌ور با متابعت از این اصل در رمان سفر شب، صحنه‌هایی حول محور گرایش‌های جنسی و بی‌بندوباری‌های اخلاقی خلق می‌کند. او در توصیف این صحنه‌ها از «محیط» به عنوان یک عامل اساسی در برانگیختن امیال بهره برده‌است، تا فرد در شرایط مناسب قرار

گیرد و غدد او هورمون‌های استروئیدی ترشح کند. شعله‌ور این تکنیک ناتورالیستی را در فصل نهم (صفحه ۱۳۰) به کار گرفته است و شرح می‌دهد که چگونه در شرایط مناسب صفات و رفتارهای جنسی در شخصیت بروز می‌یابد و فرد را مجبور می‌کند تا به نیازهای فیزیولوژیکی خود پاسخ مثبت دهد. همچنین، او در صفحه ۷۸ با توصیف رفتار آقای پولادین (پدر هومر) نشان می‌دهد که انسان می‌تواند فقط در پی برآوردن امیال جنسی خود باشد. در این صورت، «عشق» جای خود را به یک غریزه حیوانی می‌دهد که انگیزه‌هایی، همچون «زیبایی» و «دوست داشتن» در آن مطرح نیست.

۸-۳. توصیف دقیق و شرح جزئیات

در کار ناتورالیست‌ها، توصیف به صورت هنری خودکفا درمی‌آید که محصول تحقیق دقیق برای گردآوری اسناد و مدارک و وصف جزئیات، در هر گونه روایتی است و «اغلب توجه نویسندگان این مکتب معطوف به توصیف بی‌پرده صحنه‌های زننده و چندش‌انگیز است» (میرصادقی و دیگران، ۱۳۷۷: ۲۵۲). اساس این نوع توصیف بر درست کردن کاتالوگی از حوادث، آدم‌ها و مناظر است. چنین تکنیکی، تکنیک ناتورالیسم است (ر.ک؛ براهنی، ۱۳۷۳: ۳۲۰). یکی دیگر از خصوصیات نویسندگان ناتورالیستی، توجه بیش از حد به جزئیات صحنه‌ها و حوادث است؛ زیرا حقیقتی که آن‌ها در نظر دارند، تنها از طریق معاینه و بررسی دقیق اشیاء و مکان‌ها می‌تواند به دست آید (ر.ک؛ میرصادقی، ۱۳۶۸: ۵۸۵-۵۸۶). برای نویسنده پرگوی ناتورالیستی، «توصیف» از واجبات به‌شمار می‌آید. شعله‌ور در توصیف به آن شدتی که در آثار درجه یک ناتورالیستی مانند *ژرمنیال*، *خوشه‌های خشم* و یا برخی از آثار چوبک دیده می‌شود، زیاده‌روی نمی‌کند. او بیشتر به سبب عینیت‌گرایی و ایجاد «فضای تقلیدی» است که زیر و بم برخوردها، گفتگوها، یا ویژگی‌های زمانی و مکانی داستان را بیان می‌کند و از این طریق توصیفش رنگ ناتورالیستی به خود می‌گیرد و گاهی او را از روند روایت داستان منحرف می‌سازد: «هومر رویش را برگرداند. دست کرد جیبش. یک ده‌تومنی و یک پنج‌تومنی بیرون آورد. ده‌تومنی را دوباره کرد توی جیبش و پنج‌تومنی را روی میز گذاشت. گفت: پونزده تومن بیعانه دادم» (شعله‌ور، ۲۰۰۹ م، الف: ۳). راوی رفتار هومر را زیر نظر گرفته و جزء به جزء حرکات او را بیان می‌کند. این دقت نظر ناتورالیستی در ذکر جزئیات به این علت است که به خواننده القاء کند، شخصیت رمان از افراد جامعه الگو برداری شده است.

۹-۳. زبان محاوره

اولین بار ناتورالیست‌ها بودند که در نقل قول‌ها و گفتگوهای شخصیت‌های آثار خویش سعی کردند از جمله‌ها و تعبیرهایی استفاده کنند که در زبان روزمره و عادی مردم جاری بود، چون:

«ناتورالیست‌ها معتقدند که جملات باید طبیعی و متناسب با شخصیت رمان یا بازیگر تئاتر انتخاب شود. بدین سان، شخصیت‌های رمان و تئاتر می‌توانند با حرف زدن و ادای خاص جملات، شخصیت خود را غیرمستقیم به خواننده بشناسانند و همین امر نویسنده را از بسیاری از توضیحات درباره شخصیت داستان بی‌نیاز می‌کند» (رادفر، ۱۳۸۳: ۲۹).

در رمان *سفر شب شعله‌ور* برای نیل به این مقصود از زبان محاوره مردم کوچه و بازار بسیار استفاده کرده، به طوری که این مؤلفه در اثر او جایگاه خاصی یافته‌است. این اثر، رمانی شهری است که از دیالوگ بهره فراوانی برده‌است، به‌ویژه حاوی نوعی دیالوگ و زبان گفتگوی تهرانی است. گفتگوها در هر فصل با توجه به نوع آدم‌ها، محیط و مکان ارائه می‌شود و نویسنده کوشیده‌است ارتباط معقولی بین لحن و گفتار با نوع شخصیت داستان برقرار کند.

در فصل چهارم این اثر، شاهد گفتگوی زن چهارم آقای پولادین هستیم. این گفتگو انعکاسی از مشاجرات آن‌هاست و به‌خوبی فضای خانوادگی آنان را روشن می‌کند و از طریق آن، به سطح فرهنگی، زندگی زناشویی، دغدغه‌ها و جو متشنج خانه آن‌ها می‌توان پی برد. شعله‌ور برای نزدیکی هرچه بیشتر کلمات به زبان محاوره، آن‌ها را در متن داستان به صورت شکسته می‌نویسد، دقیقاً به همان شکلی که افراد در گفتگوهای روزمره آن‌ها را به کار می‌برند. او از عنصر «زبان محاوره» برای آشکار کردن زندگی شخصی شخصیت‌ها استفاده می‌کند و آن را ابزاری در خدمت شخصیت‌پردازی قرار می‌دهد:

«گفتم: حاج‌عمو، من نجارم. تیشه بگی، بکتم بزنم. ازه‌آم بگی، بکتم بکشم. اما پادویی دم حجره، به موت قسم، بکت نیستم... آژانه منو ورداره بیره کلوئتری، شب اونجا نیگر داره که شوما ریفیق منی، نفهمی که من پول یه جفت آبجو دیگه جییم نبود... اما آگه خیال می‌کنی من لات شدم که هر وِخ رئیس کلوئتری دلش

درد گرفت، تا کُلومتری تجریش به نَفَس بدوم، داشم، کور خوندی!» (همان: ۱۱۹-۱۲۳).

فصل هشتم از لحاظ ارائه بی‌کم‌وکاست زبان خیابانی یکی از اصیل‌ترین فصل‌های کتاب است. در این قسمت از داستان، گویی نویسنده با یک ضبط صوت ابتدا صحبت لات‌ها و داش‌مشتی‌ها را ضبط نموده، سپس آن را بی‌هیچ کم‌وکاستی روی ورق می‌آورد. شعله‌ور به نحوه‌ی ادای کلمات و منطق گفتگوهای این قشر آشنایی کامل داشته‌است و در به‌کار بردن زبان آن‌ها تبحر دارد. اشتیاق او در به‌کارگیری «زبان محاوره» به این ویژگی ناتورالیستی برجستگی بخشیده‌است و رمان سفر شب را از لحاظ دقت بر زبان عامیانه مردم در جایگاه شایسته توجیهی قرار می‌دهد.

۳-۱۰. تأثیر محیط

در ناتورالیسم تأکید روی انسان در اجتماع و محیط است. به همین دلیل، توصیف تأثیر محیط در آثار ناتورالیستی اهمیت خاصی دارد؛ زیرا انسان در جهان تنها نیست، هم‌نوعان وی و نیز طبیعت او را احاطه کرده‌اند. از این رو، بر تمایلات اولیه وی تمایلاتی عرضی و ثانویه بنا می‌شود:

«منظور از تأثیر محیط همان الزامات حاصل از شرایط اجتماعی و اقتصادی و طبقه اجتماعی شخصیت داستان است؛ به عبارتی دیگر، از نظر ناتورالیست‌ها انسان هم نوعی حیوان است و غرایز و عادات را به ارث می‌برد، نیاز جنسی دارد و گرسنه می‌شود. اما تحت تأثیر محیط هم قرار می‌گیرد و مسائل اقتصادی و اجتماعی (مثلاً خانوادگی) بر او تأثیر می‌گذارد» (شمیسا، ۱۳۹۰: ۱۰۱).

شعله‌ور نیز مانند ناتورالیست‌ها معتقد است ساختمان شخصیت افراد را عواملی مانند «محیط» رقم می‌زند. بنابراین، او شخصیت‌های رمان سفر شب را در محیط‌های مختلف قرار می‌دهد و تغییر و تأثیری را که «محیط» در رفتار و زندگی آنان به وجود می‌آورد، در داستان منعکس می‌کند که به ذکر نمونه‌ای از این مؤلفه پربسامد در رمان سفر شب بسنده می‌کنیم:

«وقتی به خانه می‌رسید، ساعت ده بود. می‌دانست که دیگر همه اهل خانه خوابند. این طوری برایش راحت‌تر بود. بهتر از آن بود که باباش با زیرپیرهن و

زیرشلواری و عینک ذره‌بینی و شکم بزرگِ پایین‌افتاده سرِ پله‌ها بایستند و داد بزنند و فحش بدهند! این طوری بهتر بود تا آنکه با برادرهایش روبه‌رو بشود و فکر کند که چه قیافه‌ای باید بگیرد و هیچ کدام نتوانند آنچه را که در مغز دیگری می‌گذشت، بخوانند!» (شعله‌ور، ۲۰۰۹م، الف: ۲۹).

در سفر شب، راوی خواننده را در جریان خلق و خوی تند پدر هومر قرار می‌دهد. پدر او مردی خودرأی، عشرت‌طلب، مخالف دین و مذهب است که پس از جدایی از مادر هومر، چندین بار تجدید فراش کرده‌است. آقای پولادین پس از ازدواج با همسر چهارم، به علت چاره‌اندیشی‌های زن، موفق نشد او را مانند زنان سابقش طلاق بدهد. بر اثر کشمکش‌های آن‌ها، محیط خانه به صحنه جنگ و جدال تبدیل می‌شود و همین امر فضای خانه را برای هومر بیشتر تحمل‌ناپذیر می‌کند. راوی از نوع ارتباط هومر با برادرانش صحبتی نمی‌کند و این سکوت، از سردی روابط بین برادران حکایت دارد. با این توضیحات می‌توان نتیجه گرفت که چرا در این قسمت از داستان، هومر برای اینکه با پدر خود روبه‌رو نشود و سنگینی نگاه برادرانش را تحمل نکند، تا پاسی از شب بیرون از منزل می‌ماند. شعله‌ور حیات اخلاقی هومر را برحسب روابط علت و معلولی بررسی می‌کند؛ به عبارتی، شعله‌ور به دنبال «چرایی» رفتار هومر می‌گردد و همان گونه که ناتورالیست‌ها پس از گردآوری حقایق به بررسی دلیل علت‌ها می‌پردازند، او نیز از زبان راوی، شرایط و محیط زندگی هومر را توضیح می‌دهد تا منشاء رفتار هومر را مشخص کند.

در سراسر فصل نهم رمان، شعله‌ور از تأثیری که محیط آشفته و کثیف تهران بر حسین دیلمه گذاشته‌است، سخن می‌گوید. حسین دیلمه در چهارده‌سالگی از روستا به این شهر گله‌گشاد می‌آید و محیط فاسد و آلوده تهران، سادگی روستاییش را به یغما می‌برد. او تحت تأثیر واقعیت‌های محیط تهران متوجه می‌شود که برای بقا در بین آدم‌های حیوان‌صفت، باید مانند خود آن‌ها باشد. بنابراین، او نیز دست به سوءاستفاده‌های مالی و عاطفی می‌زند. در نتیجه، حسین که قبلاً تحت تأثیر زندگی در محیط پاک و بی‌آلایش روستا صفاتی پسندیده داشت، اکنون تحت تأثیر محیط کثیف تهران، ذاتش به رذایل اخلاقی آلوده می‌شود. شعله‌ور با توصیف این آثار مخرب، دلیل تغییر رفتار و رویه زندگی حسین را بررسی می‌کند و این تغییر را نتیجه محیط تهران می‌داند.

۱۱-۳. احساس یأس و پوچی

داستان‌های ناتورالیستی حال و هوایی یأس آلود دارند و وضعیتی نکبت‌بار را به تصویر می‌کشند که غالباً به مرگ منتهی می‌شود. در واقع، «بسیاری از شخصیت‌های اینگونه داستان‌ها در حالت گم‌گشتگی و بی‌هدفی به سر می‌برند» (صادقی شهپر، ۱۳۹۲: ۱۸۹). روحیه یأس و شکست بر کل رمان سفر شب حکم فرماست؛ یأسی که ابتدا محدود به فضای کوچک خانه و خانواده بود، اما با رشد شخصیت‌ها، به ویژه هومر از فضای کوچک خانه فراتر می‌رود و درس، دانشگاه، کافه‌ها، خیابان‌ها و... را در بر می‌گیرد. این یأس حاکم بر داستان، با اعدام اکبر شیراز و خودکشی ارژنگ اوج می‌گیرد. پیرنگ رمان شخصیت‌ها را همانند عروسک‌هایی بی‌اختیار و گیج در برابر جبر محیط و شرایط اقتصادی-اجتماعی نشان می‌دهد. آن‌ها تحولی ندارند؛ زیرا به حکم جبر منفعل هستند و این انفعال آن‌ها را مأیوس و دل‌سرد می‌کند و به سوی دلخوشی‌های کاذب یا مسیرهای فرعی می‌کشاند:

«حس کرد دلش فشرده می‌شود و سعی کرد جلوی خودش را بگیرد و نتوانست و بغضش ترکید! برگشت، به رو خوابید و صورتش را توی بالش فشارداد تا صدایش بیرون نیاید. حس کرد که گریستن تسکینش می‌دهد. همان طور گریه کرد تا وقتی بالش خیس شد» (شعله‌ور، ۲۰۰۹، الف: ۳۴-۳۵).

سفر شب حکایت آدم‌های زخمی و شکست خورده است. با توجه به اینکه رمان مذکور محصول فضای پس از کودتای ۲۸ مرداد سال ۱۳۳۲ است، جای تعجب نیست که روحیه شکست حاصل از کودتا در آن منعکس شده باشد. در این رمان، پوچی و معناباختگی مربوط به یک طبقه خاص نیست، بلکه امری فراگیر و جامع است که هم در افراد عامی، مانند اکبر شیراز و حسین دیلمه، و هم در شخصیت‌های روشنفکر و تحصیل کرده، همچون هومر و ارژنگ (دوست هومر) دیده می‌شود. هر دو قشر در برابر شرایط طاقت‌فرسا، جبر محتوم جامعه، جبر محیط خانواده، فقر و... قرار می‌گیرند و چون قادر به تغییر آن نیستند، روحیه شکست و پوچی در آن‌ها به وجود آمده است و سرانجام، موجب می‌شود برخی از آن‌ها مانند ارژنگ دست به خودکشی بزنند، برخی مانند اکبر شیراز تسلیم بی‌قید و شرط قوانین گردند و برخی نیز مانند هومر تن به رخوت و سُستی دهند.

۱۲-۳. بقای انساب

نظریه «تکامل» بحث‌انگیزترین موضوع قرن نوزدهم بود. داروین ادعا کرد که انسان از تبار حیوانات پست‌تر است و یک تنازع دائم در حیات حیوانی وجود دارد که از طریق جریان انتخاب طبیعی به «بقای انساب» می‌انجامد (ر.ک؛ فورست و اسکرین، ۱۳۸۸: ۲۵). ناتورالیسم معتقد است فرد و اجتماع هیچ‌گونه امتیاز خارجی ندارند و قانون تنازع بقا در همه کارها و اتفاقات به چشم می‌خورد. از طریق انتخاب طبیعی، در میان افراد، آن‌هایی که توانایی سازش بیشتری با محیط خود را داشتند، شانس بیشتری برای بقا و تولیدمثل پیدا می‌کنند. طرح رمان، فرصت ظهور این ویژگی را تنها به عفریته - زن چهارم آقای پولادین - می‌دهد و سایر افراد شکست می‌خورند، می‌میرند، خودکشی می‌کنند و یا مانند هومر به امید نجات به غربت سفر می‌کنند، اما سفر نیز مشکل‌گشای او نیست که در پایان، از خود بی‌خود شده، هذیان می‌گوید.

هنگامی که زن چهارم علت اصلی ازدواج آقای پولادین با او را می‌فهمد، درمی‌یابد که برای حفظ زندگی خود نباید مانند سه زن قبلی ضعیف و بی‌دست و پا باشد. بنابراین، با اصرار فراوان بچه‌دار می‌شود. او از این مزیت به عنوان اهرمی برای حفظ زندگی خود استفاده می‌کند. زن با اخلاق تند و تیزش «گرچه را دم حجله کشته»، به آقای پولادین اجازه حرکت اضافی نمی‌دهد. در جریان داستان، هنگامی که راوی چندین سال بعد را روایت می‌کند، به تداوم حضور زن در زندگی آقای پولادین اشاره دارد. بنابراین، زن چهارم برعکس سه زن قبلی آقای پولادین، توانسته در زندگی او جایگاه خود را حفظ کند و نسبت به زنان سابق همسرش به بقای انساب برسد.

۱۳-۳. علم‌گرایی

آنچه اندیشه ناتورالیستی را ویژگی می‌بخشد، ایمان راسخ و صریح به علم و روش‌های مشاهده و آزمایش، و به عبارت دیگر، ایمان به اصالت روش‌های تجربی در آفرینش متون ادبی و تحلیل آن است. ناتورالیسم را باید فرمول کاربرد علم جدید در ادبیات دانست (ر.ک؛ گرانت، ۱۳۹۲: ۵۳). پیشرفت خیره‌کننده و سریع علوم تجربی در قرن نوزدهم، بی‌گمان یکی از دلایل توجه ناتورالیست‌ها به علم بود.

شعله‌ور «علم» را وسیله‌ای برای پذیرش واقعیت می‌داند و معتقد است که واقعیت‌ها را باید از طریق آن شناخت و با آن‌ها مواجه شد. البته نباید نادیده گرفت که او پزشک است و این امر در تمایل او به علم‌گرایی می‌تواند نقش مؤثری داشته باشد. این عقیده شعله‌ور باعث نشده که ویژگی «علم‌گرایی» ویژگی غالب و پربسامد رمان باشد، بلکه هر جا ضرورت ایجاد کرده، این ویژگی را به کار برده است. گاهی با یک نگاه طنزآلود به توجیه علمی امری می‌پردازد و گاهی غیرمستقیم و با توصیف حالات روحی و جسمی، رابطه‌های علمی امری را برجسته می‌کند. او با این شیوه به سطح معتدلی از علم‌گرایی در سفر شب می‌رسد. وی برخلاف برخی از رمان‌نویس‌های ناتورالیستی غربی - که در آثارشان مستقیم یا غیرمستقیم اصول علمی را مطرح می‌کنند - تنها در موارد لازم این ویژگی را به کار می‌گیرد تا رمانش کسالت‌آور نباشد و به یک جزوه علمی تبدیل نشود. با اینکه علم‌گرایی در رمان سفر شب کارایی کمتری نسبت به دیگر ویژگی‌های ناتورالیسم دارد، اما شعله‌ور توانسته این مؤلفه را از یک مکتب ادبی غربی به عاریت بگیرد و با خصوصیات فکری و سبک نویسنده‌گی خود هم‌رنگ و همسو کند. در ادامه، دو نمونه بارز از رمان سفر شب آورده شده است.

یکی از این تئوری‌ها آن بود که ماست سبب کم شدن کلسیم بدن می‌شود. دلیل او در این مورد آن بود که دندان‌های پسر دوش گشادگشاد درآمده بود و تنها دلیلی که او می‌توانست در این مورد پیدا کند، آن بود که در سنین چهارسالگی به او مقادیر زیادی ماست خورانده بود... مداوای او در مورد بیماری‌های ساده از قبیل سرماخوردگی، رودل، تب و تقریباً هر نوع بیماری دیگری خیلی ساده بود. بچه را با آب داغ و روغن زیتون تنقیه می‌کرد» (شعله‌ور، ۲۰۰۹م، الف: ۶۲).

در این قسمت از داستان، راوی با رگه‌هایی از طنز باورها و تجربیات علمی، آقای پولادین را در چهار چوب روابط علی روایت می‌کند:

«شب‌ها سه‌تایی توی اتاق می‌خوابیدیم و همچی که نیم‌ساعتی می‌گذشت، من شاشم می‌گرفت و جرأت بیرون رفتن نداشتم، چون از آن ذغالدانی که گوشه حیاط بود، می‌ترسیدم و همیشه مطمئن بودم یکی آنجا قایم شده. همانجا بود که یک شب سیا یک حوله دور سرش پیچید و با نصرل دوتایی قایم شدند و وقتی زن بابام و کلفتمان با سینی‌های غذا داشتند، از مطبخ می‌آمدند، پریدند بیرون و

توی شکمشان پخ کردند و هر دو سینی‌های غذا از دستشان افتاد و نزدیک بود از ترس غش کنند» (همان: ۹۰).

شعله‌ور روان‌پزشک است و به اصول روان‌شناسی آگاهی دارد. بنابراین، می‌کوشد از طریق گفتگوی ذهنی هومر، از احوال درونی‌اش پرده‌برداری کند و به گُنه ترس او برسد.

۱۴-۳. برجسته کردن سرشت بدوی انسان

نویسندگان ناتورالیست معمولاً اشخاصی را برای داستان‌های خود برمی‌گزینند که از خود انگیزه‌های حیوانی قوی‌تری چون حرص، شهوت جنسی و خوی حیوانی بروز می‌دهند (ر.ک؛ مقدادی، ۱۳۷۸: ۵۰۵). از یک سو، این اشخاص قربانیان ترشح غدد داخلی خود هستند و از سوی دیگر، چون تابعی از متغیر فشارهای اجتماعی و بیرونی عمل می‌کنند (ر.ک؛ داد، ۱۳۷۵: ۲۸۲). شعله‌ور نیز به این مؤلفه توجه دارد و در پیرنگ داستان شرایطی تعبیه می‌کند تا ذات و خصایل بدوی شخصیت‌ها نمایان شود؛ برای مثال، نشان می‌دهد که آقای پولادین (پدر هومر) در جوانی به تهران می‌آید و به دلیل اینکه از نظارت سختگیرانه پدرش آسوده شده، بیش از آنکه درس بخواند، مشغول خوشگذرانی است. آقای پولادین زمانی که ازدواج می‌کند، به بهانه اینکه زندگی ناموفقی دارد، روابط نامشروع خود را حفظ می‌کند و یا حتی آن را حق مسلم خود می‌داند. همچنین، شعله‌ور حرص و آز را در آقای پولادین به حد اعلای خود می‌رساند تا انسانیت او را زیر تسلط انگیزه‌های بدوی قرار دهد. او نشان می‌دهد که چگونه زیاده‌خواهی مانع تصمیم‌گیری درست آقای پولادین شده و وی را در ورطه قرض و نزول می‌اندازد؛ به عبارتی، بختک سقوط حاصل چیرگی غرایز بدوی و مهارنشده آقای پولادین است که باعث زوال زندگی می‌شود.

اما حرص او روزبه‌روز زیادتر می‌شد. دیگر به داشتن خانه تهران و باغ شمیران قانع نبود. یکی دو تا خانه دیگر در تهران نقد و نسیه خریده بود و آن‌ها را اجاره داده بود. یک تکه زمینِ دعوایی را در دماوند به قیمت ارزان خریده بود تا در آن باغ میوه بسازد. یک ماشین جیب و بعد یک ماشین دج آمریکایی و پس از آن، یک فورد آلمانی خریده بود (ر.ک؛ شعله‌ور، ۲۰۰۹م، الف: ۶۸-۶۹).

۱۵-۳. فشار لحظه

«لحظه» از اصول کلیدی داستان‌نویسان ناتورالیستی است. معایب و سقوط‌ها، مفاسد اخلاقی، ضرب و شتم، ننگ‌ها و فلاکت‌ها و... در داستان ناتورالیستی به کمک عامل «لحظه» بهتر نشان داده می‌شود. شخصیت تحت جبر محتوم اجتماعی-اقتصادی و یا فیزیولوژیکی، در یک لحظه خاص که اتفاقاً لحظه کلیدی داستان است، دست به کار یا حماقتی می‌زند. وجود آن لحظه بغرنج در برجسته شدن مضمون ناتورالیستی داستان کمک بیشتری می‌کند.

شعله‌ور در فصل ده به بررسی خوی جنایت کارانه اکبرشیراز می‌پردازد و با قرار دادن او در شرایط نامساعد و تنش‌آمیز مانند «مستی»، «مورد توهین و تحقیر واقع شدن» و «تهدید جانی»، مانند یک فیزیولوژیست واکنش‌های عصبی او را که تحت تسلط غدد و اعصاب رخ داده بررسی می‌کند. شرح این صحنه نشان می‌دهد که چگونه تحت تأثیر «فشار لحظه» خوی حیوانی نهفته در اکبرشیراز آشکار می‌شود.

۱۶-۳. پایان فاجعه‌آمیز

یکی از سنت‌های نویسندگان ناتورالیستی این است که آثارشان معمولاً پایانی غم‌انگیز دارد. البته پایان غم‌انگیز این آثار با پایان غم‌انگیز تراژدی متفاوت است؛ زیرا برخلاف تراژدی که قهرمان مقهور خدایان یا دشمنانی قوی می‌شود، «شخصیت اصلی داستان ناتورالیستی از مقابله با سرنوشتی که جبر زیستی و اجتماعی-اقتصادی برایش رقم زده است، ناتوان می‌ماند و در پایان داستان معمولاً در عجز کامل فنا می‌شود» (پاینده، ۱۳۹۱، ج ۱: ۳۰۴). در رمان سفر شب با دو پایان فاجعه‌آمیز روبه‌رو می‌شویم: یکی قتل استوار و اعدام اکبرشیراز و دیگری، خودکشی ارژنگ، دوست و هم‌دانشگاهی هومر است.

کُل فصل ده نمونه مناسب برای پایان فاجعه‌آمیز است. بنابراین، برای پرهیز از تطویل، خلاصه‌ای از این فصل به همراه تحلیل آن ارائه شده است. فصل ده با جمله اضطراب‌آلود «آن شب خواب به چشم هیچ یک از بچه‌های شمران نرفت» (شعله‌ور، ۲۰۰۹م، الف: ۱۴۹) آغاز می‌شود. راوی در این فصل درگیری بین اکبرشیراز و استوار را روایت می‌کند. سیاه‌مستی اکبرشیراز موجب می‌شود که به درخواست استوار مبنی بر «تعهد دادن» تن دردهد و درگیری لفظی بین آن‌ها به تیراندازی می‌انجامد. شلیک تیر هوایی و تیر به شانه

اکبرشیراز و فحش‌های رکیک از سوی استوار، «فشار لحظه» را بر اکبرشیراز افزایش می‌دهد تا جایی که با چاقو به استوار حمله می‌کند. شعله‌ور اکبرشیراز را در «شرایط خاص» قرار می‌دهد تا از خود عکس‌العمل نشان دهد. این عکس‌العمل تلخ که باعث کشتن استوار و اعدام خودش می‌شود، با مؤلفهٔ ناتورالیستی «پایان فاجعه آمیز» مطابقت دارد، به‌ویژه چیرگی جبر در روند اعدام، پایان فاجعه آمیز را پررنگتر جلوه می‌دهد:

همان طور که روزنامه روی میز بود، صفحه حوادث جلوی چشم بود و عکس ارژنگ را شش در دوازده چاپ کرده بودند. می‌دیدم... بالای صفحه درشت نوشته بودند: در آستانه اخذ دیپلم دکترای پزشکی خود را کشت...، دانشجوی سال آخر در آستانه فارغ‌التحصیلی، یک تفنگ شکاری روی کلهٔ خودش بگذارد و هر دو لوله را با هم خالی کند» (همان: ۱۵۸).

از آنجا که در داستان‌های ناتورالیستی، انسان موجودی مجبور و بی‌اختیار است و دخالتی در سرنوشت و تغییر مسیر زندگی خود ندارد، پس فضای داستان، فضایی یأس‌آلود است و شخصیت‌ها از این منظر تیره و تاریک به محیط پیرامون خود می‌نگرند. بنابراین، خودکشی شخصیت‌ها امری دور از تصور نیست. ارژنگ نیز مانند این شخصیت‌ها به پوچی رسیده‌است تا جایی که تحصیل در رشتهٔ پزشکی او را از این پوچی نجات نمی‌دهد، حتی او را بیش از پیش دچار ناامیدی و دلسردی می‌کند، به طوری که خطاب به دوستان خود می‌گوید: «میرم سر تپهٔ الهیه می‌شینم. تفنگ شکاری بابامو میذارم روی شقیقم و هر دو گلوله رو با هم خالی می‌کنم» (همان: ۱۶۴). سرانجام، این ناامیدی تا آنجا اوج می‌گیرد که او طبق گفته‌اش، خود را با گلولهٔ تفنگ شکاری پدرش می‌کشد و از این زندگی یأس‌آلود رهایی می‌یابد.

نتیجه‌گیری

بهمن شعله‌ور در رمان سفر شب، چشم‌انداز اجتماعی و الگوی رفتاری هومر را در سال‌های پس از ۳۲ به تصویر می‌کشد. ادبیات این دوره با توجه به بستر روانی-اجتماعی فضای جامعه، ادبیات شکست و گریز از واقعیت موجود است. این پوچی و سرگستگی بر جو رمان سفر شب نیز حاکم بوده‌است. در سفر شب، شعله‌ور اوضاع بی‌سامان و مشکلات

حاکم بر جامعه و افراد را بیان می‌کند. به همین علت، بسیاری از مؤلفه‌های مکتب ادبی ناتورالیسم در این اثر حضور یافته‌اند.

با تحلیل رمان سفر شب، شانزده مؤلفه ناتورالیسم در آن یافت شد که عبارتند از: توجه به علم فیزیولوژی، زشت‌نگاری، ضدیت با قراردادهای اخلاقی و باورهای مذهبی، شکستن حرمت کلمات و مفاهیم، عنوان بی‌پرده مسائل جنسی به منزله تجربه مشروع، نفی اراده و اختیار، توصیف دقیق و شرح جزئیات، زبان محاوره، تأثیر محیط، پرداختن به طبقه فرودست جامعه، احساس یأس و پوچی، بقای انساب، علم‌گرایی، برجسته کردن سرشت بدوی انسان، فشار لحظه، پایان فاجعه‌آمیز.

مؤلفه‌های «توصیف دقیق و شرح جزئیات»، «ضدیت با قراردادهای اخلاقی و مذهبی»، «زشت‌نگاری»، «عنوان بی‌پرده مسائل جنسی به منزله تجربه مشروع»، «شکست حرمت کلمات و مفاهیم»، «تأثیر محیط»، «زبان محاوره»، «احساس یأس و پوچی»، «توجه مفرط به جزئیات»، «پرداختن به طبقه فرودست جامعه»، «نفی اراده و اختیار»، «پرتکرارترین مؤلفه‌های رمان سفر شب هستند».

در مکتب ناتورالیسم، توصیف مناسب‌ترین وسیله برای تشریح جزئیات زندگی فردی شخصیت‌های داستان است. بنابراین، دامنه به کارگیری این مؤلفه در سفر شب گسترده است و نویسنده از آن برای بیان دقیق احوال، رفتار و وصف مکان و محیط‌های گوناگونی که زندگی روزمره شخصیت‌ها در آنجا سپری می‌شود، استفاده کرده است. بسامد بالای مؤلفه‌های «زشت‌نگاری» و «عنوان بی‌پرده مسائل جنسی به منزله تجربه مشروع» نیز نتیجه انعکاس فضای حاکم بر جامعه، عقاید، دلخوشی‌ها و تفریحات رایجی است که حکومت پهلوی اشاعه داده است. نوع شخصیت‌هایی که نویسنده برای رمان سفر شب انتخاب می‌کند، باعث بسامد بالای مؤلفه «شکست حرمت کلمات و مفاهیم» می‌شود؛ زیرا این شخصیت‌ها یا جوانانی از طبقه متوسط جامعه می‌باشند که به شبگردی عادت دارند یا از لات‌های تهران هستند که زبانشان منزّه نیست. همچنین، تأکید شعله‌ور بر «تأثیر محیط» در نحوه شکل‌گیری شخصیت‌ها، به اثرش هویت ناتورالیستی می‌بخشد و نشان می‌دهد که وجود و ماهیت انسان امروزی متأثر از محیطی است که در آن زندگی می‌کند. شکست آرمان‌های آزادخواهانه، جو اختناق‌آمیز حاکم بر جامعه پس از کودتای مرداد ۳۲، دلیل حضور فراگیر مؤلفه «احساس یأس و پوچی» است. نویسنده با کمک مؤلفه‌های «توجه

مفرط به جزئیات»، «توجه به علم فیزیولوژیکی»، «پرداختن به طبقه فرودست جامعه» و «نفی اراده و اختیار» وجهه ناتورالیستی اثر خود را قوت می‌بخشد.

ناتورالیسم شعله‌ور در رمان سفر شب با ناتورالیسم غربی‌ها متفاوت است. او با بیان صریح زشتی‌ها و پلشتی‌ها، بیان بی‌پرده روابط نامشروع، بررسی منتقدانه محیط، و استفاده گسترده از الفاظ رکیک به اثرش وجه ناتورالیستی می‌بخشد. همچنین، با بیان صریح واقعیت‌ها و معایب موجود، حضور برخی از ویژگی‌های ناتورالیسم را در اثر خود افزایش می‌دهد، حال آنکه برخی از ویژگی‌های ناتورالیستی مانند جبر بیولوژیکی، علم‌گرایی، جبر علمی کمتر استفاده شده‌است.

پی‌نوشت

۱. بر اساس این دیدگاه در علوم طبیعی و اجتماعی، تنها داده‌های برگرفته از «تجربه حسی» [و تلقی منطقی و ریاضی از این داده‌ها]، منبع همه معرفت‌های معتبر است.

منابع و مأخذ

- براهنی، رضا. (۱۳۷۳). *قصه‌نویسی*. تهران: نشر البرز.
- _____ . (۱۳۷۳). *رؤیای بیداری*. تهران: قطره.
- پاینده، حسین. (۱۳۹۱). *داستان کوتاه در ایران*. ج ۱. چ ۲. تهران: نیلوفر.
- ثروت، منصور. (۱۳۹۰). *آشنایی با مکتب‌های ادبی*. چ ۳. تهران: سخن.
- حقوقی، محمد. (۱۳۷۷). *مروری بر تاریخ و ادبیات امروز ایران*. تهران: قطره.
- خدایار، امیرمسعود. (۱۳۶۷). *فرهنگ واژه‌های سیاسی، فلسفی، مذهبی، هنری و ادبی*. تهران: خورشید.
- داد، سیما. (۱۳۷۵). *فرهنگ اصطلاحات ادبی*. چ ۲. تهران: مروارید.
- رادفر، ابوالقاسم. (۱۳۸۳). «نقد و تحلیل وجوه تمایز و تشابه اصول کاربردی مکتب‌های ادبی رئالیسم و ناتورالیسم». *فصلنامه پژوهش‌های ادبی*. د ۱. ش ۳. صص ۲۹-۴۲.
- سپانلو، محمدعلی. (۱۳۶۹). *نویسندگان پیشرو ایران*. تهران: نگاه.
- سیدحسینی، رضا. (۱۳۸۷). *مکتب‌های ادبی*. ج ۱ و ۲. چ ۱۵. تهران: نگاه.
- شعله‌ور، بهمن. (۲۰۰۹م). الف. *سفر شب و ظهور حضرت*. چ ۲. فیلادفیا: کانکورس.

- _____ . (۲۰۰۹م). *ب. بی‌نگر*. فیلادفیا: کانکورس.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۹۰). *مکتب‌های ادبی*. تهران: قطره.
- صادقی شهپر، رضا و سیما پورمرادی. (۱۳۹۲). «یک گام به سوی بومی‌گرایی: نقد داستان‌های اسماعیل فصیح حرکت از ناتورالیسم به سوی رئالیسم». *پژوهش زبان و ادبیات فارسی*. ش ۲۹. صص ۱۷۳-۱۹۹.
- فورست، لیلیان و پتر اسکرین. (۱۳۸۸). *ناتورالیسم*. ترجمه حسن افشار. چ ۵. تهران: مرکز. گران، دیمیان. (۱۳۹۲). *رئالیسم*. ترجمه حسن افشار. چ ۶. تهران: مرکز.
- میرصادقی، میمنت. (۱۳۶۸). «ناتورالیسم». *چیستا*. ش ۶۴. صص ۵۸۸-۵۸۴.
- _____ . (۱۳۷۳). *واژه‌نامه هنر شاعری*. تهران: مهناز.
- میرصادقی، جمال. (۱۳۸۲). *داستان‌نویس‌های نام‌آور ایران*. تهران: اشاره.
- میرصادقی، جمال و میمنت میرصادقی. (۱۳۷۷). *واژه‌نامه هنر داستان‌نویسی*. تهران: مهناز.
- میرعابدینی، حسن. (۱۳۸۰). *صد سال داستان‌نویسی*. ج ۳. چ ۲. تهران: چشمه.
- مقدادی، بهرام. (۱۳۷۸). *فرهنگ اصطلاحات نقد ادبی*. تهران: فکر روز.
- ولک، رنه. (۱۳۷۸). *تاریخ نقد جدید*. ترجمه سعید ارباب شیرانی. ج ۴. تهران: نیلوفر.
- Cuddon, John Anthony. (2013). *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. 5th Ed. UK: Wiley-Blackwell.

